

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ПОНЯТТЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Досліджена еволюція наукової думки щодо поняття справедливості, розбудови справедливого суспільства, починаючи від філософських трактатів античних часів. Проведений аналіз концепцій визначних філософів, адаптовано історичні трактати під сучасну оптику політичних та соціальних зв'язків між елементами суспільства, в тому числі з позиції формування суспільного договору між суспільством та політичними елітами. Розкривається проблематика щодо необхідності реанімування фахового дискурсу в частині формування національного консенсусу щодо питання розбудови справедливого суспільства в умовах його деконструкції в сучасних українських реаліях.

Ключові слова: *справедливість, справедливе суспільство, комунітаризм, рівність, консенсус, розподіл.*

Volotek Igor. Evolution of scientific approaches to the concept of justice

The article considers evolution of scientific thought on the concept of justice and the construction of a fair society, beginning with philosophical treatises of antiquity. An analysis of the concepts of prominent philosophers has been conducted, with historical treatises adapted to the modern perspective of political and social connections between society's elements, including the perspective of forming a social agreement between society and political elites. It was highlighted the request to revive professional discourse on the elaboration of national consensus regarding the development of a fair society amidst its deconstruction in contemporary Ukrainian realities.

Key words: *justice, fair society, communitarianism, equality, consensus, distribution.*

Постановка проблеми. Питання справедливості та принципів побудови справедливого суспільства турбувало філософів та мислителів починаючи з моменту виникнення філософічних наук. Дана проблематика є особливо актуальною у період деконструкції українського суспільства та необхідності пошуку нового суспіль-

ного договору для України. Тому пошук оптимальної моделі розбудови справедливого суспільства є важливим аспектом подальшої трансформації українського суспільства та врегулювання соціальної напруженості, причиною якої є невизначеність поняття справедливості та відсутності консенсусу щодо його форм реалізації та імплементації у повсякденному житті.

Мета та завдання. Метою статті є дослідження еволюції розуміння поняття «справедливість», аналіз основних концепцій та підходів до його визначення, пошук релевантних моделей застосування принципу справедливості в сучасних реаліях глобалізованого суспільства.

Виклад основного матеріалу. Пошук поняття справедливості варто почати з часів античності, що є колыскою філософської думки та зародження демократичних засад, що мали величезний вплив на подальший розвиток світового політичного дискурсу. Філософи античності намагалися вивести формулу побудови справедливого суспільства, знайти баланс між суспільним та приватним, поєднати інтереси держави та індивіда. Певні політичні концепції античності в цілому актуальні й нині, звичайно, з урахуванням адаптаційної оптики сучасної архітектури суспільства, викликів сьогодення та появи цілого спектра політико-правових інститутів. Широко дослідила в своїй науковій роботі концепції справедливості часів античності Н. Шелевер [1], яка предметно описала основні філософські думки часів зародження демократії.

Суттєву роль у концепції Сократа щодо політичної моделі відігравала саме справедливість [2], що виступає наріжним каменем у побудові взаємовідносин між індивідом та батьківщиною: «Отже, якщо ми, вважаючи це справедливим, вирішимо вкоротити тобі віку, а ти в міру своїх сил спробуєш заподіяти смерть нам, Законом, і Батьківщині і при цьому скажеш, що чиниш справедливо, ти, який воістину повинен дбати про чесноту! Отож ти, вважаючи себе за мудрого, не відаєш, що треба шанувати Батьківщину більше, ніж матір, більше ніж усіх предків, що вона над усе дорога, над усе священна, що вона посідає найвище місце в помислах богів і розумних людей, тому її треба шанувати, їй поступатися, їй коритися, коли вона розгнівана, більше, ніж батькові; треба або її переконати, або виконувати те, що вона повелить, навіть витерпіти смиренно її вирок – чи то тілесну кару, чи то кайдани, чи веління

йти на війну, де на тебе чекають рани і смерть; все це треба робити, бо це все справедливе. І не можна ні ухилитися, ні відступати, ні залишати свого місця в лаві. І скрізь – і в бою, і в суді – треба виконувати те, що велить Держава і Батьківщина, а якщо ми не згодні з їхніми веліннями, можна переконати змінити їхню думку, але законним способом. Чинити ж насильство над матір'ю чи над батьком – це злочин супроти богів, а тим більший злочин – чинити насильство над Батьківщиною» [3, с. 21]. При цьому саме поняття батьківщини подається у досить ідеалістичному та знеособленому контексті. Однак такі поняття, як держава та батьківщина, у сучасному осмисленні є фактично узагальненнями конкретних механізмів, владних структур та політичних персоналій, які створюють той складний механізм, який ми називаємо батьківщиною. Смирненість у прийнятті волі держави, про яку пише Сократ, можлива виключно при побудові справедливого суспільства, а також прийнятті суспільством тих критеріїв та принципів справедливості, які запроваджуються або, коректніше кажучи, оформлюються політичними елітами як частина суспільного договору. Неможливість держави забезпечити політичний консенсус у вигляді забезпечення принципу справедливості нерідко призводить до соціальної напруженості, розриву зв'язків між політичними елітами та громадянами, а також до правового нігілізму всередині держави.

В. Трубніков та О. Скакун щодо концепції Платона про природу справедливості та концепції поділу суспільства на касты зазначають, що, з погляду Платона, справедливе суспільство – те, в якому кожна людина повною мірою реалізує дані йому від природи здібності. Правитель, або правитель-філософ, від природи наділений здатністю мислити, знає, що таке справедливість і як її досягти. Його завданням є розподіл функцій у державі на основі принципу справедливості, визначення з його допомогою місця в суспільстві звичайної людини, природа якої не дає їй змогу самостійно зрозуміти своє істинне призначення. Платон, конструюючи ідеальну справедливу державу, виходив із доцільності, яка, за його уявленнями, існує між космосом загалом, державою і окремою людською душею. Справедливість полягає в тому, щоб кожен індивід займався своєю справою і не втручався в чужі справи. Справедливість вимагає ієрархічної співвідповідності цих елементів в ім'я цілого: здатність міркувати личить пануючому індивіду, іншому – бути

озброєним захистом, підкоряючись першому; обидва ці складові частини керують індивідом жадаючим, який «по своїй природі жадає багатства». Платон пов'язав справедливість із громадським порядком. Він вважав, що закони природи не можуть механічно переноситися на людське суспільство. Ідеальним громадським порядком Платон вважав винайдене ним суспільство, розділене на три касты: філософів (пануюча каста), воїнів і хліборобів із ремісниками [4, с. 14]. Даний концепт також є доволі ідеалістичним, базуючись на «космічній» природі кожної людини та її призначенні у подальшому житті. В реальності вибір власного призначення є індивідуальним і не може бути наперед встановленим. У такому випадку кастовість суспільства є обмежувальним фактором для окремого індивіда, який має бути вільним в обранні тієї «касты» або сфери діяльності, яка відповідає його інтересам, індивідуальним та фаховим навичкам, амбіціям тощо. Більше того, обрання сфери діяльності має бути доступним до зміни протягом життя як фактор свободи вибору та волі, що є одним із основоположних політико-правових принципів.

Арістотель питання справедливості визначав крізь призму дотримання законів як фактор балансування прав та обов'язків. При цьому Арістотель допускав недосконалість, а відтак і несправедливість закону, однак, на його переконання, краще виконувати недосконалий та несправедливий закон, аніж не виконувати його зовсім. При цьому мислитель вивів два види справедливості: зрівняльна («арифметична рівність») та розподільна («геометрична рівність»). Принцип зрівняльної справедливості передбачає еквівалентний розподіл того, що є частиною відносин. У цьому випадку ігнорується статус, походження тощо, а всі учасники поділу визначаються рівними один одному. Такий концепт має ознаки «арифметичної рівності». Ознака розподільної справедливості, на думку В. Левкулича, «полягає в розподілі благ згідно з чеснотами та якостями осіб. Критерієм розподільної справедливості є «геометрична рівність», яка означає розподіл загальних благ пропорційно внескам членів суспільства.

Тобто загальні для всіх блага розподіляються залежно від якостей (чесність, багатство) суб'єктів, що їх отримують. У цьому випадку можливе як рівне, так і нерівне наділення певними благами (владою, грошима, славою).

Розподільна справедливість в основному регулює галузь політичних прав громадян, можливість їх участі в управлінні державою, прийнятті законів» [5].

Розвиток філософської думки доби Середньовіччя супроводжувався стрімким розвитком точних наук, тому раціоналістичний підхід мав місце і в описі філософських концепцій справедливості. Також суттєвий вплив на формування останніх вплинули, на мою думку, розвиток ідей приватної власності, поступове виділення приватної частини із суспільної, переосмислення функцій держави та владних еліт. Суттєвий вплив на формування загальних парадигм та концепцій у сфері пошуку принципів справедливості справили такі філософи, як Р. Декарт [6], Т. Гоббс [7], Б. Спіноза, Д. Юм [8], І. Кант [9], Г.В.Ф. Гегель.

Сучасні тенденції лібералізації суспільств не могли не вплинути на розвиток філософської та політичної думки, в тому числі щодо формування концепцій принципів справедливості. Певним чином антагоністами можна назвати концепції Дж. Ролза, основною працею якого є «Теорія справедливості», та А. Етциони з комунітаристським ученням. Напрямок комунітаристських ідей були реакційним щодо концепції та ідеї індивідуалізму, в основі яких лежить свобода та рівність прав, яскравим представником яких був власне Дж. Роулз. Л. Ляпіна у своїй статті резюмує загальну концепцію Дж. Роулза щодо принципів розбудови справедливого суспільства: «По-перше, твердження про те, що справедливість – це інтелектуальна конструкція, оскільки без обраних людьми принципів справедливості неможливе соціальне співробітництво, і принципи справедливості є результатом чесної угоди.

По-друге, виокремлення трьох основних принципів справедливості, а саме: рівної свободи; чесної рівності можливостей та принцип відмінностей, де перший принцип передбачає, що основні права і свободи мають бути розподілені рівно, а єдиним обмеженням цих свобод може бути тільки свобода інших. Відповідно до другого принципу, соціальне членство має бути відкритим в умовах чесної рівності можливостей для усіх громадян, у тому числі й незалежно від статі, раси, етнічної належності чи сексуальної орієнтації та соціального походження. Принцип відмінності виправдовує нерівності в розподілі первинних благ лише за тієї умови, що вони спрямовані на поліпшення шансів найменш

процвітаючих членів суспільства або, точніше, «репрезентативного члена» найменш процвітаючої групи, до яких, до речі, можна віднести іммігрантські, етнічні та інші меншості.

І, нарешті, ідея «перехресного консенсусу», яка передбачає пошук компромісу в різних поглядах на благо, що сприяє забезпеченню суспільної згоди і стабільності.» [10, с. 18].

Яскравим представником комунітаристських концепцій можна вважати А. Етціоні [11], погляд якого на суспільство та бачення принципів розбудови справедливого суспільства межує між ідеалістичним та утопічним. Його вчення базуються на припущеннях щодо відсутності соціальних суперечностей у комунітаристських суспільствах, іншими словами, всі учасники такого суспільства мають схожі цілі, об'єднані спільною ідеєю. В такому випадку за відсутності суттєвих відмінностей, а відповідно і суперечностей, постає питання об'єднання зусиль та знань задля досягнення спільних цілей. «Світ майбутнього бачиться А. Етціоні як всесвітнє співтовариство, яке об'єднує регіональні спільноти, очолюється глобальною владою, утвореною на базі радикально трансформованого ООН. Таким чином, комунітаризм є реакцією частини інтелектуалів на проблеми західного суспільства, спробу пошуку гнучких форм балансу між індивідом і суспільством, автономією особистості й інтересами спільноти, між загальним благом і свободою, правами і обов'язками. Ця течія, що відводить соціуму першорядну роль у реалізації прав і свобод особистості, фактично є симбіозом двох ідеологій – соціалістичної та ліберальної» [12, с. 28]. Описані А. Етціоні ідеї є важливим дороговказом для наближення до ідей ідеального суспільства, при цьому вони розбиваються реалістичним та прагматичним поглядом на світ, який неможливо уніфікувати ні з точки зору потреб кожного індивіда, оскільки такі потреби можуть діаметрально відрізнятись, так і з точки зору цілей, якими керуються ці індивіди. Тому комунітаристська модель може бути реалізована, на мою думку, лише в рамках малої соціальної або політичної групи, яка дійсно об'єднана спільною ідеєю або метою, але при цьому декілька груп (комун) неможливо поєднати у більш складну політичну або соціальну архітектуру через відсутність спільних або схожих цілей.

До сучасних дослідників питань справедливості можна віднести таких науковців: А. Сен з його основними працями «Переосмис-

лення нерівності» [13] та «Ідея справедливості» [14], М. Нуссбаум [15], М. Сендел (книга «Що не можна купити за гроші: моральні межі ринку») [16], Н. Фрейзер [17], А. Хоннет, що в своїй книзі «Ідея соціалізму» [18] намагається осучаснити соціальний дискурс щодо питань справедливості та побудови соціального суспільства в сучасному світі. Структуруючи загальні тенденції у сучасних філософських дослідженнях, можна дійти висновку щодо загального тренду глобалізації поглядів щодо формулювання поняття справедливості, пошуку оптимальної моделі, виходячи на наднаціональний рівень для цілей впровадження принципів справедливості у глобальних масштабах. Так, А. Сен у книзі «Ідея справедливості» найближче підійшов, з точки зору прикладного характеру, до формалізації принципів побудови справедливого суспільства, систематизуючи їх до наступних концептів:

- найголовніше завдання зводиться не до пошуку досконалої моделі справедливості, що є ідеалістичним та недосяжним елементом, а мінімізувати несправедливість конкретними кроками. Іншими словами, справедливість не є абсолютом, а скоріше шляхом вдосконалення суспільства через подолання проявів несправедливості;
- надання індивідам можливості досягнення тих ідеалів та цінностей, які для них є важливими та цінними. Тобто забезпечення співмірними можливостями всіх учасників громадянського суспільства;
- питання глобальної відповідальності та дотримання принципів на наднаціональному рівні для подолання несправедливості в глобальних масштабах.

Інший представник сучасних політичних філософів, М. Сендел, порушує питання моралі у сучасних реаліях глобалізованого суспільства та ринкової економіки. В капіталістичних зв'язках та взаємовідносинах між людьми він вбачає ризик втрати та знецінення морально-етичних норм, які неможливо «оцифрувати». Це є наслідком ринкових відносин, в яких, умовно, на все можна встановити ціну, що призводить до девальвації людських цінностей та маргіналізації тих принципів побудови суспільства, що базуються на солідарності, справедливості, емпатії та етичних нормах. Таким чином М. Сендел намагається виокремити та зберегти морально-етичну складову людських відносин в умовах жорсткого кон-

курентного середовища ринкової економіки, що може впливати на приватне життя кожного учасника такого суспільства.

Висновки. Узагальнюючи еволюцію розвитку політичної та філософської думки щодо справедливості, можна дійти висновку, що поняття справедливості пройшло складний шлях трансформації від античних ідеалістичних поглядів на гармонізацію відносин між суспільством та людиною до сучасних концепцій пошуків балансу між індивідуальними правами, інтересами, цілями та суспільним благом. Ідеї Сократа, Платона й Арістотеля стали фундаментом роздумів про роль держави, особистих обов'язків і громадських чеснот, а їх вплив неможливо переоцінити в контексті подальшого пошуку концепцій побудови справедливого суспільства та моделей впровадження принципу справедливості. У наш час концепції Дж. Роулза щодо рівної свободи, чесно́ї рівності можливостей і принципу відмінностей визначають ліберальний підхід до справедливості, тоді як комунітаристські ідеї А. Етціоні формують концепт політико-правового консенсусу задля досягнення спільних цілей в умовах справедливого розподілу благ.

Сучасні дослідники, зокрема А. Сен і М. Сендел, переосмислюють принципи справедливості, адаптуючи їх до сучасних реалій в умовах глобалізації суспільно-політичних відносин, пропонуючи відмовитися від пошуків досконалої ідеальної моделі та зосередитися на подоланні проявів несправедливості, наближаючись у такий спосіб до мети дотримання принципів розбудови справедливого суспільства. Водночас М. Сендел звертає увагу на морально-етичний аспект в умовах капіталістичної ринкової економіки, що безпосередньо впливає на сприйняття цінностей і може нівелювати морально-етичні норми в суспільстві. Таким чином, сучасна філософія справедливості спрямована на забезпечення рівних можливостей для досягнення особистих цілей, характеризується прагненням глобалізувати виклики в питанні подолання проявів несправедливості та побудови наднаціональних принципів розбудови справедливих суспільств.

Проведене дослідження мало за мету сфокусувати увагу на необхідності реанімування фахового дискурсу щодо пошуку принципів справедливості, їхньої формалізації та методів впровадження, що є важливою передумовою подальшого пошуку оптимальної моделі політичного управління та оновленого договору між суспільством та політичними елітами.

1. Шевелер Н. Принцип справедливості у філософії античних філософів. *Вісник Запорізького національного університету*. Сер. Юридичні науки. 2020. Т. 2. № 4. С. 33-39. 2. Блоха Я. Категорія «Справедливість» в античній філософії періоду високої класики. *Філософські обрії*. 2016. № 36. С. 79-87. 3. Платон. Діалоги. Київ: Основи, 1999. 395 с. 4. Трубніков В., Скакун О. Принцип справедливості з позиції філософії. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Сер. Право. 2015. Вип. 20. С. 13–20. 5. Левкулич В. Справедливість в концепціях мислителів античності. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2009. Вип. 12. С. 33–36. 6. Descartes R. *Key Philosophical Writings*. Wordsworth Editions. 1997. 408 с. 7. Гоббс Т. *Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної*. Київ: Дух і Літера, 2000. 581 с. 8. Юм Д. *Трактат про людську природу*. Київ: Всесвіт, 2003. 552 с. 9. Кант І. *Критика практичного розуму*. Київ: Юніверс, 2000. 240 с. 10. Ляпіна Л. Концепція соціальної справедливості Джона Ролза як теоретичне підґрунтя теорії мультикультуралізму. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Сер. Філософія. 2015. Т. 257. Вип. 245. С. 15-19. 11. Etzioni A. *The Active Society: A Theory of Societal and Political Processes*. New York: The Free Press. 1968. 698 с. 12. Огорокова В. «Активний соціум» як комунітаристська модель справедливого суспільства А. Етціоні. *Перспективи*. 2019. № 2. С. 26-32. 13. Sen A. *Inequality Reexamined*. Cambridge: Harvard University Press, 1992. 254 с. 14. Sen A. *The Idea of Justice*. Cambridge: Harvard University Press, 2011. 496 с. 15. Nussbaum M. *Frontiers of Justice*. Cambridge: Harvard University Press, 2007. 512 с. 16. Sandel M. J. *What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2012. 320 с. 17. Fraser N., Honneth A. *Redistribution or Recognition? A Philosophical Exchange*. London: Verso, 2003. 256 с. 18. Honneth A. *The Idea of Socialism*. Cambridge: Polity Press, 2016. 320 с.

References

1. Sheveler N. Pryntsyp spravedlyvosti u filosofiyi antychnykh filosofiv. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Yurydychni nauky*. 2020. № 4. Tom 2. S. 33-39. 2. Bloha Ya. Katehoriya «Spravedlyvist» v antychniy filosofiyi periodu vysohoyi klasyky. *Filosofski obriyi*. 2016. № 36. S. 79-87. 3. Platon. *Dialohy*. Kyiv: Osnovy, 1999. 395 s. 4. Trubnykov V., Skakun O. Pryntsyp spravedlyvosti z pozytsiyi filosofiyi. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina*. Ser. Pravo. 2015. Vyp. 20. S. 13–20. 5. Levkulych V. Spravedlyvist v kontseptsiiakh mysliteliv antychnosti. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. 2009. Vyp. 12. S. 33–36. 6. Descartes R. *Key Philosophical Writings*. Wordsworth Editions. 1997. 408 с. 7. Hobbes T. *Leviathan, abo Suty, budova i povnovazhennya derzhavy tserkovnoyi ta tsyvil'noyi*. Kyiv: Dukh i Litera, 2000. 581 s. 8. Hume D. *Traktat pro lyudsku pryrodu*. Kyiv: Vsesvit, 2003. 552 s. 9. Kant I. *Krytyka praktychnogo rozumu*. Kyiv: Yunivers, 2000. 240 s. 10. Lyapina L. Kontseptsiya sotsial'noyi

spravedlyvosti Dzhona Rolza yak teoretychne pidhruntia teoryi multykul'turalizmu. *Naukovi pratsi Chornomors'koho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademiya»*. Ser. Filosofiya. 2015. T. 257. Vyp. 245. S. 15-19. Etzioni A. *The Active Society: A Theory of Societal and Political Processes*. New York: The Free Press, 1968. 698 c. **12.** Okorokova V. «Aktyvnyy so'tsyum» yak komunitarystska model' spravedlyvoho suspil'stva A. Etzioni. *Perspektyvy*. 2019. № 2. S. 26-32. **13.** Sen A. *Inequality Reexamined*. Cambridge: Harvard University Press, 1992. 254 s. **14.** Sen A. *The Idea of Justice*. Cambridge: Harvard University Press, 2011. 496 s. **15.** Nussbaum M. *Frontiers of Justice*. Cambridge: Harvard University Press, 2007. 512 s. **16.** Sandel M. J. *What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2012. 320 s. **17.** Fraser N., Honneth A. *Redistribution or Recognition? A Philosophical Exchange*. London: Verso, 2003. 256 s. **18.** Honneth A. *The Idea of Socialism*. Cambridge: Polity Press, 2016. 320 s.

Volotek Igor. Evolution of scientific approaches to the concept of justice

The article examines the evolution of scientific thought the concept of justice, building a fair society, starting from the philosophical treatises of ancient times. An analysis of the concepts of prominent philosophers was carried out, adapting historical treatises to the modern view of political and social relations between society's elements, including from the standpoint of the formation of a socio-political agreement between society and political elites. The article includes the main historical works from different eras for the purpose of following the evolution of the philosophical view on the justice term due to changes of social and political relations, from idealistic concepts of Plato, Aristotle, Socrates to the modern vision that was developed by J. Rawls, A. Etzioni, A. Sen, M. Sandel. The scientific works of modern philosophers reflect the liberal trend that determine the direction of scientific thoughts regarding justice as well and includes globalist point of view with necessary involvement of international governances to develop fair approaches for overcoming of injustice over the world. The article also raised the issue of the social request to resuscitate the professional discourse on the formation of a national consensus on the issue of building a fair society in the conditions of the deconstruction of Ukrainian society.

Key words: justice, fair society, communitarianism, equality, consensus, distribution.